Sharada Research Journal
Multidisciplinary Peer Reviewed, Journal
ISSN : 3102-0658

धर्मस्वरूपविमर्शः

विष्णु प्रसाद शर्मा
धर्मशास्त्राचार्य
Gmail: pyuthanivishnu@gmail.com

लेखसारः

धार्मिकसामाजिकदृष्ट्या धर्मस्य धर्मशास्त्रविषयाणाञ्च समीक्षात्मकाध्ययनं तस्य विश्लेषणं, विवेचनं मुख्यप्रतिपाद्यविषयरुपेण मन्यते। धर्मतत्वसाधनाय च अन्यशास्त्रस्य अपेक्षया धर्मशास्त्रस्य भूमिका महती वर्तते। धर्मतत्वं, धर्मशास्त्रीय मान्यता ये न स्वीकुर्वन्ति धर्मशास्त्रपारगतेन नवीनोदित-आचार्यवर्येण पूर्णरूपेण खण्डिताः सन्ति । तस्य कार्यकुशलता निरर्थको भवति।

धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः इत्युक्तेः मन्वत्रिविष्णुयाज्ञवल्क्यादीनां स्मृतयः धर्मशास्त्रनाम्ना प्रसिद्धाः सन्ति । तासु मनुस्मृतिः सर्वश्रेष्ठा सर्वज्येष्ठा च मन्यते । एवं प्रकारेण याज्ञवल्क्यस्मृतिः अपि अग्रस्थानं प्राप्यते । अस्य ग्रन्थे आचारव्यवहारप्रायश्चित्तसम्बद्धाः सर्वे विषयाः सरलया गिरा अतिविस्तरेण निरुपिताः सन्ति । धर्मशास्त्रविषयमवलम्ब्य पिपठिषूणां प्रियपाठक-सज्जनवृन्द-जिज्ञासु-शास्त्रानुयायीनां कृते कुल्लूकभट्ट-मन्वर्थमुक्तावलीसहितायाः मनुस्मृतेः, याज्ञवल्क्य-विज्ञानेश्वर-मिताक्षरा-टीका सहितायाः याज्ञवल्क्यस्मृतिग्रन्थाः एवं धर्मशास्त्रविषया समाविष्टाः सन्ति।

धरति लोकान्, ध्रियते पुण्यात्मभिरिति विग्रहे धृधातोः औणादिकमन्प्रत्यये धर्मशव्दो निष्पद्यते। न्यायः, स्वभावः, आचारः, क्रतु इत्यादयोऽस्य पर्यायाः कोशादौ दृश्यन्ते। तत्र अलौकिकश्रेयः साधनत्वेन च विहितक्रियात्वं विहितत्वं वा धर्मत्वमिति स्फुटं प्रतीयते । अतः वर्णधर्मआश्रमधर्मो, वर्णाश्रमधर्मो, गुणधर्मो, निमित्तधर्मः,साधारणधर्मश्चेति षड्विधस्मार्तधर्मविषयो धर्मः इति ज्ञायते । एतद् गुणविशिष्टधर्मप्रतिपादकं शास्त्रमेव धर्मशास्त्रं कथ्यते । आचारव्यवहारप्रायश्चित्तरूपस्तम्भत्रयविवेचनरहितधर्मो दुर्ज्ञेय इति विचार्य सर्वमानवप्राण्युद्दिधीर्षया स्मृतयः काले काले स्मृतिकारैः प्रणीताः सन्ति । तत्र तासु स्मृतिषु मिथिलाभिजनेन महर्षिणा याज्ञवल्क्येन प्रणीता याज्ञवल्क्यस्मृतिः चिरं प्रख्याता वर्तते एव । ग्रन्थेऽस्मिन् आचारव्यवहारप्रायश्चित्तभेदेन त्रयोऽध्यायाः विद्यन्ते । तत्र आचारः परमो धर्मः इति मनूक्तत्वात् विषयस्यास्य कृते निर्धारितोद्देश्यपूरणाय एवासौ लेखसारोपस्थापितः अस्ति।

शब्दकुञ्जी धारणम्, प्रमाणम्, सदाचारः, सुकृतम्, शिष्टाचारः, श्रेयः।

विषयपरिचयः

धर्मस्य मूलं वेदो मन्यते । मानवानां कर्तव्याकर्तव्यादिधर्माधर्मनिरूपणार्थं महर्षिभिर्वेदस्य उपदिष्ट मार्गेणैव धर्मशास्त्राणां ग्रन्थरचना विहिता। तत्र ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां जन्मकालाद् आरभ्य अन्त्येष्टिकालपर्यन्तानां विविधानां धर्माणां विस्तृतं वर्णनमुपलभ्यते । सनातन धर्मे एव धर्मशास्त्रस्य विशेषतो शिष्टाचारस्य,आचारस्य च ज्ञानार्जनाय

महत्त्वमधिकमस्ति । अतः सत्यं वद । धर्मं चर । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । सनातनवैदिकधर्मे मानवानां संरक्षणार्थं तथा सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय च सर्वेषु वाङ्मयेषु सर्वाधिकं महत्त्वदायकं निमार्णं धर्ममेव मन्यते । मानवविकासस्य प्रारम्भे मानवा अपि पशुवत् व्यवहारं कुर्वन्ति स्म । मनस्सौन्दर्यज्ञानस्य प्रादुर्भावेन ते प्राणिषु पृथक् वैशिष्ट्ययुताः सञ्जाताः । अस्य मूलकारणं धर्म एव इति प्रमाणीक्रियते ।

समस्या

धर्म एवं धर्मशास्त्र इति शीर्षकोपरि लिखितेऽस्मिन् लेखे विविधाः समस्याः सन्ति । तासु काश्चन समस्याः निम्नलिखिताः सन्ति ।

क) किन्नाम धर्म ?

ख) किन्तत्स्वरूपम् ?

ग) किन्नाम धर्मशास्त्रम् ?

धर्म एवं धर्मशास्त्रस्य मुख्यत्वम् कथं सिद्ध्यति ? इत्यादिजिज्ञासाः समस्यारुपेण समुद्भवन्ति । तेषु धर्मस्यधर्मशास्त्रस्य मुख्यत्वविवेचनं चात्र शोधलेखने उद्देश्यरूपेण स्थापितम् अस्ति ।

उद्देश्यम्

अस्य लेखपत्रस्योद्देश्यं धर्मशास्त्रस्य सम्यक् रूपेणाध्ययनं कृत्वा तत्रोक्तानां समस्यानां यथासम्भवं समाधानं कर्तुमेवास्य शोधपत्रस्योद्देश्यमस्ति । तेन निम्नाङ्कितानिशोधोद्देश्यानि प्रमुखरुपेण समायान्ति । यथा–

क) मानवजीवने धर्मस्यावश्यकता समीक्षणम्,

ख) धर्मस्यस्वरूपं समीक्षणम्,

ग) धर्मशास्त्रस्यसमीक्षण्,

उपर्युक्तविषयाणामध्ययनं कृत्वा समुचितनिष्कर्षस्यप्रकाशनमेवास्य शोधकार्यस्योद्देश्यमस्ति ।

विधिः

शोधसामाग्रीसङ्कलनविधौ प्रचलितानां विधीनामत्र समुपयोगः कृतो वर्तते । तेषु प्रामुख्येन पुस्तकालयविधिरेवात्र सामग्रीसङ्कलने प्रयुक्तः । तत्र चास्मिन् लेखे धर्मशास्त्रविषयप्रतिपादकाः संस्कृतमूलग्रन्थाः प्राथमिकसामग्रीत्वेन गृहीताः सन्ति ।

सीमाङ्कनम्

धर्म एवं धर्मशास्त्रस्योत्पत्तिनिरुपणपूर्वकं धर्मस्य परिभाषाज्ञानविषये विशदः व्याख्याप्रदर्शनं चास्य अनुसन्धान-कार्यस्य क्षेत्रमस्ति । शास्त्रानुसारेण बह्वंशाः मतमनुसृत्य सङ्क्षेपेण धर्म एवं धर्मशास्त्रविषये व्याख्यानं तद्भेदनिरुपणत्वात् चास्य लेखस्य सीमा वर्तते ।

धर्मस्वरूपम्

धर्मः शब्दः धृञ् धारणे उत वा धृधातोः ध्रियते लोकोऽनेनेति धरति लोकं वा, धृधातोः मन् प्रत्यये कृते धर्म शब्दः निष्पन्नो भवति । अस्यार्थः धारणार्थः, पालनपोषण-धार्मिकसंस्कार-आचारव्यवहाकर्म इति अवगम्यते । छान्दोग्योपनिषदि धर्मशब्दस्य प्रथमं यज्ञाध्ययनं, दानं गृहस्थधर्मं, द्वितीयं तपः तृतीयं ब्रह्मचर्यधर्मं उल्लिखितम् । यथा- त्रिधा धर्मस्कन्धः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । प्रथमस्तपः एकः, द्वितीयो ब्रह्मचारी आचार्यकुले वसन् सर्व एत पुण्यलोकाः भवन्ति, ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति (छान्दोग्योपनिषद् २१/२३) । धर्मं करोति चेत् शान्तेः प्राप्तिर्भवति । जनकल्याणकारी भवति । इहलोके सुखी भूत्वा परलोके अपि मोक्षप्राप्तिर्भवति । याज्ञवल्क्यस्मृतौ – धर्मशब्दः षड्विधस्मार्तधर्मविषयः । तद्यथा– वर्णधर्मः आश्रमधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निमित्तधर्मः साधारणधर्मश्चेति । तत्र यद्यपि धर्मार्थकाममोक्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते, तथापि धर्मस्य प्रधानग्रहणम् । यतो जपतपस्तीर्थयात्रादिना धर्मनिष्पत्तिः (याज्ञवल्क्यस्मृतिः पृष्ठ सं १२)

शब्दकल्पद्रुमे धर्म्मः धर्मशब्देन (धरति लोकान् ध्रियते पुण्यात्मभिरिति वा । धृ "अतृस्तुहुस्रु इति उणादि सूत्रेण मन् प्रत्ययः । यथा च मनुः-

एक एवं सुहृद्धर्म्मो निधनेऽप्यनुयातियः ।
शरीरेण समं नाशं सर्व्वमन्यत्तु गच्छति ॥ (मनुस्मृतिः १७/८)

तत्पर्यायः पुण्यम्, श्रेयः, सुकृतम्, वृषः इत्यमरः । यथा-

यथा प्रवर्ग्यं धर्माख्यं यथावत् द्विजसत्तमाः ।
चक्रुस्ते विधिवद्राजंस्तथैवाभिषवं द्विजाः ॥ (महाभारतम् १४/८८/२१)

अहिंसा उपनिषत् इति मेदिनी ।

यथा योगसारे :-

प्राणयामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा
स्मरणञ्चैव योगेऽस्मिन् पञ्च धर्म्माः प्रकीर्तिताः ॥ (योगसारः ३/५५)

विशेषतो धर्मशब्देन सदाचारः आचारः व्यवहारः अहिंसा धार्मिककृत्य-शुभकर्माणि एवं परलोकसाधकनिमित्तपुण्यकर्माणि च धर्मशब्देन अवगम्यन्ते ।

धर्मलक्षणम्

प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरुपधर्मज्ञानाय जगत्कारणं ब्रह्म प्रतिपाद्य अधुना ब्रह्मज्ञानाङ्गभूतं संस्कारादिरूपं धर्मं प्रतिपिपादयिषुः धर्मसामान्यलक्षणं ज्ञापयते । अहिंसा परमो धर्मः । परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् । धारणाद् धर्ममित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः । इत्यादि वाक्यांशाः धर्मस्य प्रमुखलक्षणानि स्पष्टं प्रकाशयन्ति । अस्य प्रमाणपुष्टिः अधोनिर्दिष्ट श्लोकानुसारेण भवति ।

विद्वद्भिः सेवितः सद्भिः नित्यमद्वेषरागिभिः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मः तन्निबोधत ॥ (मनस्मृतिः २/१)

विद्वद्भिः ज्ञात इति प्रत्युत्पन्नस्य विशेषणम् । वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान् वृद्धमनुः । हृदयेनाभिमुख्येन ज्ञात इत्यपि

निर्दिशन्श्रेयः साधनमित्याह तत्र ह्यभिमुखं मनः । वेदप्रमाणकः श्रेयः साधनं धर्म इत्यतः । मनूक्तमेवधर्मलक्षणं मुनयः प्राणिन्युः । अतः एव हारीत-अनुसारेण यथा :- "अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः । श्रुतिप्रमाणको धर्मः (मनुः, पृ. ११६)" इति ।

भविष्यपुराणे च-

धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् ।

स तु षड्विधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥

अस्य सम्यगनुष्ठानात् स्वर्गो मोक्षः च जायते ।

इह लोके सुखैश्वर्यमतुलं च खगाधिप ॥ (भविष्यपुराणम् २/१३-१४)

जैमिनिरपीदं धर्मलक्षणमसूत्रयत् :- चोदनालक्षणार्थो धर्मः । (जै.ध.मी.सू.१.१.२)

वैशेषिकसूत्रानुसारेण यथा:- यतोदयनिश्श्रेयससिद्धिः स धर्मः । (वैशेषिकसूत्रम् १.१.२)

महाभारतशास्त्रानुसारेण-

वेदोक्तः परमो धर्मः स्मृतिशास्त्रगतोपरः ।

शिष्टाचारोऽपरः प्रोक्तः त्रयो धर्माः सनातनाः ॥ (महाभारत,अनुशासन पर्व १४१.६५)

एवं प्रकारेण देवीभागवतानुसारेण धर्मसम्बन्धिनां प्रमाणपुष्टिश्लोकः यथा-

श्रुतिस्मृतिभ्यां कथितं यत् स धर्मः प्रकीर्तितः ।

अन्यशास्त्रेण यः प्रोक्तो धर्माभासः स उच्यते ॥ (देवीभागवत ७.३९.१५)

एवं प्रकारेण श्रीमद्भागवतमहापुराणानुसारेण धर्म सम्बन्धिनां प्रमाणपुष्टिश्लोका प्रस्तूयन्ते ।

वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मः तद्विपर्ययः ।

वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम ॥ (श्रीमद्भागवत ६.१.४०)

एवं प्रकारेण श्रीस्कन्दपुराणानुसारेण धर्मसम्बन्धिप्रमाणपुष्टिश्लोकः अधोनिर्दिष्टः प्रस्तूयते ।

श्रुतिस्मृतिपुराणेषु प्रोक्तो धर्मः सनातनः ।

वर्णाश्रमस्वरुपेण निषेव्यः सर्वदा जनैः ॥ (स्कन्दपुराण, ब्राह्मखण्ड ३.११.१७)

धर्मप्रमाणम्

मूलतः धर्मस्य प्रमाणं वेदः अस्ति इत्यस्मिन् विषये न कस्याऽपि मतान्तरम् । वेदविहितानि यानि कर्माणि अस्माकं समाजे प्रचलितानि सन्ति तेषां प्रमाणं वेद एव इति । ऋग्यजुसामाथर्वणलक्षणः सर्वोविध्यर्थवादमन्त्रात्मा धर्मे मूलं प्रमाणं वेदः । अथर्वादानामपि विध्येकवाक्यतयास्तवकत्वेन धर्मे प्रामाण्यम् इति ।

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ (मनुस्मृतिः२/६)

वेदोऽखिलो धर्ममूलमिति । वेदः ऋग्यजुस्सामाथर्वलक्षणः,स सर्वो विध्यर्थवादमन्त्रात्मा धर्मस्य मूलं प्रमाणम् । वेदस्य च धर्मे प्रामाण्यं यथानुभवकरणत्वरुपं न्यायसिद्धम् भवति । तेनैव यः कश्चित्कस्यचिद् ब्राह्मणादेर्मनुना धर्मोक्तं तत्सर्वं वेदे प्रतिपादितम् । यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुना सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थं सम्यक् ज्ञात्वा लोकहिताय निबद्धवान् ।

यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हिः सः ॥ (मनुस्मृतिः २/७)

विशेषतः श्रुत्युल्लिखितधर्मानुसारंयो नर आचरति सः इह लोके धार्मिकत्वेनानुषङ्गिकीं कीर्तिं परलोके च धर्मफलरूपम् उत्कृष्टस्वर्गापवर्गादिसुखं प्राप्नोति। अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्यूदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते। यथा-

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन्हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्यचानुत्तमं सुखम् ॥ (मनुस्मृतिः२/९)

वेदो हि धर्मस्य मूलप्रमाणं क्वचित् तु स्मृत्यानुमितप्रमाणं एवं चतुर्विधधर्मप्रमाणसम्बन्धिनां मनुना उल्लिखिता तेषां वेदः, स्मृति, सदाचारः शिष्टाचारः, स्वस्य च आत्मनः सन्तुष्टि एव धर्मे प्रमाणम् इति यथा–

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ (मनुस्मृतिः २/१२)

धर्मस्य वेदमूलकता

वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषेण वेदमूलतामाह। तत्र श्लोकः यथा-

यः कश्चित् कस्यचिद् धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।

स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ॥ (मनुस्मृतिः२/७)

यः कश्चित् कस्यचिद् ब्राह्मणादेः मनुना धर्म उक्तः स सर्वो वेदे प्रतिपादितः स्यात् । यस्मात् सर्वज्ञो मनुः सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थं सम्यग् ज्ञात्वा लोकहितायोपनिबद्धवान् ।

धर्मस्य हेतवः

धर्मस्य हेतवः द्विविधाः कारकहेतवः ज्ञापकहेतवश्चेति । याज्ञवल्क्यानुसारेण कारकहेतूनां यस्मिन्देशे मृगाः स्वतन्त्ररूपेण विचरन्ति तस्मिन्देशे यथा शास्त्रविहितसमये सत्पात्रस्य श्रद्धापूर्वकं गवादि यत् द्रव्यं च दीयते तत् धर्मस्य लक्षणम् इति।

देशकाल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् ।

पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम् ॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः आचाराध्याय ६)

ज्ञापकहेतूनामिदं धर्मस्य ज्ञापकहेतु सम्बन्धिनां वेदः स्मृति धर्मशास्त्रविहितकर्म सदाचारः शिष्टव्यवहारानुष्ठानं स्वस्य च प्रियमात्मनश्च सन्तुष्टिं, प्रफुल्लितं कृत्वा सम्यक्संकल्पजातकामः कर्माणि च क्रियते तत्सकलं धर्मस्य मूललक्षणं मन्यते इति।

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेश्वमीमांसे ताभ्यां धर्मोहि निर्वभौ ॥ (मनुस्मृतिः २/१०)

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥ (या०स्मृतिः आचाराध्याय ७)

सः पूर्वाचार्यैः निर्दिष्टानि धर्मलक्षणान्यपि मनुः कथयति–

वेदस्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।

एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम्॥ (मनुस्मृतिः २.१२)

वेदो धर्मप्रमाणं स क्वचित्प्रत्यक्षः क्वचित्स्मृत्यानुमितः इत्येवं तात्पर्यं न तु प्रमाणपरिगणने । अतः एव श्रुतिस्मृत्यूदितं धर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान्। सदाचारः शिष्टाचारः स्वस्य चात्मानप्रियमात्मतुष्टि एवं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह॥

धर्माधर्मविवेकः

धर्माधर्मविवेकविषये कुल्लूकभट्टकृत-अन्वर्थमुक्तावलीसहिता मनुस्मृतिः ग्रन्थे अधोलिखितप्रमाणरूपेण श्लोकः प्राप्यते। स च-

कर्मणां च विवेकार्थंधर्माधर्मौव्यवेचयत्।

द्वन्द्वैरयोजयच्चैमाःसुखदुःखादिभिःप्रजाः॥ (मनुस्मृतिः १.२६)

धर्मो यज्ञादिः, स च कर्तव्यः, अधर्मो ब्रह्मवधादिः, स न कर्तव्यः इति कर्मणां विभागाय धर्माधर्मौ व्यवेचयत् पृथक्त्वेन। धर्मस्य फलं सुखं भवति । अधर्मस्य फलं दुःखं भवति । धर्माधर्मफलभूतैः द्वन्द्वैः परस्परविरुद्धैः सुखदुःखादिभिरिमाः प्रजा योजितवान्। आदिग्रहणात् काम-क्रोध-राग-द्वेष-क्षुत्-पिपासाशोक-मोहादीनांग्रहणं भवति।

आचारस्य धर्मे प्राधान्यम्

आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च।

तस्मादस्मिन् सदा युक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः॥ (मनुस्मृतिः १.१०८)

मानवजीवने धर्मस्य आवश्यकता एवं उपयोगिता अधिकाधिकं वर्तते । धर्मस्य अभावे सति मानवाः,पशुसमानाः भवन्ति। समाजे स्थिरः सुख शान्ति नैव अनुभूयते । वैदिकसनातनधर्मः सर्वेषु प्राचीनः,प्रकृतिसम्मतः, सुदृढः,दार्शनिकाधार-शिला-रुपेण ज्ञायते। शास्त्रं मुख्यरुपेण वेदः अस्ति। शास्त्रोपरि श्रद्धा नभवति चेत् तस्य धार्मिक कार्यं निष्फलो भवति, निरर्थको भवति । निरर्थको भवति चेत् तस्य सारं नैव प्राप्यते । न्यायसंस्थापनार्थं सुखशान्त्यर्थमेव च,लोकेधर्मविचारस्य आवश्यकत्वमिति स्थितिः अनुभूयते । तस्मात् कारणात् धर्मपालनस्य आवश्यकता दृष्टिगोचरो भवति । युक्तो यत्नवान् आत्महितेच्छुः। सर्वस्यात्मास्तीति आत्म शब्देन आत्महितेच्छा लक्ष्यते।

धर्मशास्त्रस्य परिचयः

वैदिकधर्मशास्त्रं शाश्वतः ज्योतिरूपेण दृश्यते । वैदिकधर्मशास्त्रेण सामान्यतया लौकिकः, व्यावहारिकः, आधिभौतिकः, आधिदैविकः एवं आध्यात्मिकः पक्षाणां विषयाणां व्यवस्थां स्वीकुर्वन्ति । धर्मशास्त्रसम्बद्धाः अनेकाः विषयाः प्रामाणिकवचनस्वरुपेण स्वीक्रियन्ते। सर्वे विषयाः शास्त्रसम्बद्धाः भवति। ते विषयाः अन्धविश्वासपूर्णं नैव भवति। अस्य धर्मशास्त्रस्य विशेषता अद्वितीय वर्तते । शिष्यतेऽनेन इति शास् धातोः करणे त्रन्प्रत्ययो भवति । धर्मशासने मन्वादिप्रणीते धर्मप्रतिपादके ग्रन्थभेदे स्मृतिशास्त्रे तस्य कर्तारश्च हेमाद्रिव्रतखण्डे दर्शिताः यथा “ शङ्खलिखितौ स्मृतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनु-विष्णु-यम-दक्षाङ्गिरोऽत्रि-बृहस्पत्युशन-आपस्तम्ब-वशिष्ठ-कात्यायन-पराशर-व्यास-शङ्ख-लिखित-संवर्त-गौतम-शातातप-हारीत-याज्ञवल्क्य-प्राचेतसादयः।

मनुर्यमो वसिष्ठोऽत्रिः दक्षोविष्णुस्तथाङ्गिराः।
उशना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बोऽथ गौतमः।
कात्यायनोनारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः।
संवर्तश्चैवशङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा।
एतैर्यानिप्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा।
तान्येवातिप्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः १/४-५)

"आदिशब्दात् वृद्धदेवल-सोम-जमदग्नि-प्रजापति-विश्वामित्र-वृद्धशातातप-पैठिनसि-पितामह-बौधायन-च्छागलेय-जाबालि-च्यवन-मरीचि-कश्यपाः "इतिशब्दकल्पद्रुमः। तथा हि भविष्यपुराणे–

अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रकः।
तानालोच्य महाबाहो तथा स्मृत्यन्तरेषु च।
मन्वादिस्मृतयोयाश्च षड्विंशत् परिकीर्तिताः।
तासां वाक्यानि क्रमशः समालोक्य ब्रवीमि ते। (भविष्यपुराणम् २/७-८)

मन्वादिस्मृतीनां षड्त्रिंशत्वमुक्तम्, तच्चान्तरोक्ताभिरेव पूर्यते । यानि पुनर्महाभारतरामायणविष्णुधर्मशिवधर्मप्रभृतीनि गृह्यपरिशिष्टानि च तानि च स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेनैवोक्तानि तथा चोक्तं भविष्यपुराणे–

अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा।
विष्णुधर्माणिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत।
कार्ष्णश्च पञ्चमोदेशे यन्महाभारतं स्मृतम्।
सौराश्चधर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते।
जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिण इति॥ (भविष्यपुराणम् २/४-५)

धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः

अस्माकं सनातनसमाजे धर्मशास्त्रस्य महत्वपूर्णस्थानं वर्तते। प्राचीनसमयादेव धर्मशास्त्रीयमान्यतानुसारेण समाजः परिचालित आसीत्। धर्मशास्त्रस्य व्याख्यातारः बहुधा सन्ति तेषां नामानि याज्ञवल्क्येन उद्धृताऽस्ति यथा :–

मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः।
यमापस्तम्बसंवर्ताः कात्यायनबृहस्पतिः॥
पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ।
शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः ४.५)

मनुः अत्रिः विष्णुः हारीतः याज्ञवल्क्यः उशनाः अङ्गिराः यमः आपस्तम्बः कात्यायनः बृहस्पतिः पराशरः व्यासः शङ्खः दक्षः गौतमः शातातपः वशिष्ठः इत्येता धर्मशास्त्र प्रयोजकाः सन्ति।

धर्मशास्त्रस्य प्रयोजनम्

सामान्यतया धर्मशास्त्रस्य प्रयोजनं शास्त्रीयज्ञानप्राप्तये तस्य प्रयोगः स्वस्य च कायिकवाचिकमानसिककर्मदोषादि विनाशार्थञ्च भवति । अतः धर्मशास्त्राध्ययनं कर्तव्यम् इति मनुः कथयतिः विशेषतः शास्त्रविज्ञैः अधिकारिभिः सह धर्मशास्त्रं सम्यक्तया अध्येतव्यम् । स्वशिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यम् । धर्मशास्त्राध्ययनेन अध्येता कायिकवाचिकमानसिकपवित्रतां प्राप्नोति । वस्तुतस्तु सप्तसप्त परावरान् जनान् उद्धरन्ति ते एव कृष्णस्य जगतः हितकार्यं कर्तुं पारयन्ति यथा–

विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।
शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सक्यक् नान्येन केनचित् ॥
इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्नलिप्यते ॥
पुनाति पंङ्क्तिं वश्याश्च सप्त सप्त परावरान् ।
पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ (मनुस्मृतिः १/१०३, १०४, १०५)

तेनैव याज्ञवल्क्यमपि ये इदं धर्मशास्त्राध्ययनं निरन्तरं अनलसा भूत्वा पठन्ति अर्थात् धर्मशास्त्राध्ययनं कुर्वन्ति ते इह लोके कीर्तिं प्राप्नुवन्ति परलोकेऽपि स्वर्गमोक्षं वा प्राप्नुवन्ति । यदि धर्मशास्त्राध्यायी विद्यार्थी अस्ति चेत् सः सौकर्येणैव विद्यां प्राप्नोति धनार्थी चेत् धनैश्वर्यं प्राप्नोति दीर्घजीवनं कामोऽस्ति चेत् दीर्घजीवनं प्राप्नोति । श्रीकामोऽस्ति चेत् श्रियं प्राप्नोति यथा–

य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः ।
इह लोके यशः प्राप्य ते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् ॥
विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यां धनकामो धनं तथा ।
आयुष्कामस्तथैवायुः श्रीकामो महतीं श्रियम् ॥
श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्यः श्राद्धे श्रावयिष्यति ।
पितॄणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षय्या नात्र संशयः ॥
ब्राम्हण: पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् ।
वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शास्त्रस्य धारणात् ॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः प्रायश्चित्ताध्याय ३२९,३३०,३३१,३३२)

धर्मे श्रुतेः परमप्रमाणत्वम्

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ (मनुस्मृतिः २.१३)

अर्थकामेष्वसक्तानामर्थकामलिप्साशून्यानां कृते धर्मोपदेशोऽयम् । ये त्वर्थकामसमीहया लोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां धर्मफलम् इत्यर्थः। धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृष्टं प्रमाणं श्रुतिः । प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृत्यर्थो आरणीय एव इति भावः । अत एव जाबालेन उक्तम् :-

श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत् सता ॥ (जाबालिस्मृतिः १)

एवमेव भविष्यपुराणेऽप्युक्तं श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना । एवं प्रकारेण जैमिनिना उक्तम्- 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम् । श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपेक्ष्यप्रमाणं न अनादरणीयम् । असति विरोधे मूलवेदानुमानमित्यर्थः । धर्मज्ञानाय मुख्यः साधनरुपेण वेदा एव प्रमुखाः मन्यन्ते ।'

धर्मविमर्शः

'धरति विश्वम्' अस्य अवस्थायां विग्रहे सति 'धृञ्धारणे', भ्वादि उभयपदी इत्यनेन 'अर्तिस्तुसु' इत्यादि उणादि सूत्रेण 'मन्' प्रत्यये,धर्मः शब्द : निष्पन्नो भवति। सनातन धर्मानुसारेण धर्मस्य सगुणः स्वरूपः एवं दर्शयते :-

दक्षिणपार्श्वे अक्षमालाः सहितायाः, वामपार्श्वे पुस्तकः युक्ताः,सर्वाङ्गानि कुण्डलादिनि धारणयुक्ताः,श्वेतवर्णयुक्तः,श्वेतवस्त्रधारी,चत्वारो मुखाः,चत्वारः पादाः, चत्वारःबाहवः,एवं शरीरयुक्तस्वरूपः धर्मः कथ्यते।

चतुर्वक्त्रश्चतुष्पादश्चतुर्बाहुः सिताम्बरः।

सर्वाभरणवान्श्वेतो धर्मः कार्यो विजानता ॥

दक्षिणे चाक्षमाला च तस्य वामे तु पुस्तकम्॥ (विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् ३/४२/१७)

विष्णुधर्मोत्तरहरिवंशानुसारेण धर्मस्य चत्वारः पादाः सन्ति । ते सर्वे चत्वार आश्रमेषु उद्धृताः सन्ति । ब्रह्मचर्याश्रमस्य स्वाध्यायः, गृहस्थाश्रमस्य पवित्रता, वानप्रस्थ-आश्रमस्य गौरवान्वितः तपस्या एवं संन्यासाश्रमस्य ज्ञानमिति महावाण्यामपि विचारः क्रियते।

पादा धर्मस्य चत्वारो यैरिदं धार्यते जगत्।

ब्रह्मचर्येण व्यक्तेन गृहस्थेन च पावनाः ॥

गुरुभावेन वाक्येन गुरुमार्गानुगामिना।

इत्येते धर्मपादाः स्युः स्वर्गहेतोः प्रचोदिताः ॥ (विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् २/२/३-४)

हरिवंशानुसारेण धर्मस्य पञ्च पादाः सन्ति। तेषु मध्येसत्ययुगे चत्वारपादात्मको धर्म आसीत्, एकपादात्मको अधर्मः आसीत् । त्रेता युगे तृतीयपादात्मको धर्म आसीत्। तत्र द्वितीयपादात्मको अधर्मः आसीत्। द्वापरयुगेद्वितीयपादात्मको धर्म आसीत्। तत्र तृतीयपादात्मको अधर्मः। एवं प्रकारेण कलियुगे एकपादात्मको धर्मः भवति। चतुष्पादात्मकोऽधर्मः ॥

सत्ये तत्र धर्मश्चतुष्पादो ह्यधर्मः पादविग्रहः।

त्रेतायां द्वाभ्यामधर्मः पादाभ्यां त्रिभिर्धर्मो व्यवस्थितः ॥

द्वापरे द्वाभ्यां धर्मःस्थितः पद्भ्यामधर्मस्त्रिभिरुत्थितः।

कलौ तत्राधर्मश्चतुष्पादः स्याद्धर्मः पादविग्रहः ॥ (हरिवंश पुराण, भविष्य पर्व, ३/२०-२२)

वैशेषिकदर्शनानुसारेण "अभ्युदयः एवं मोक्षस्य सिद्धिः यः कर्मस्य भवति स धर्मं जानीम । 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः (वैशेषिकदर्शनम् १/१/२)' । न्यायनुदर्शनासारेण "वेदनिर्देशितकर्मणः सम्पादनं भवति चेत् सः धर्म कथ्यते । 'विहितकर्मजन्यो धर्मः (अन्नम्भट्टः, पृ. ६०) ' । जैमिनिसूत्रानुसारेण "चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः" यः कोऽपि विधानं स्पष्टं भवति सः प्रमाणवाक्य लक्षणसम्बन्धीनः अर्थस्य धर्मः कथ्यते । अमरकोशानुसारेण – वेदनिर्देशितसदाचारः एवं

यज्ञयागादिकर्म क्रियते चेत् धर्मः भवति। 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः'। याज्ञवल्क्यस्मृत्यनुसारेण देशः यस्मिन् देशे कृष्णसारमृगः स्वच्छन्दो भूत्वा चरति तस्मिन्देशे, अर्थात् हिंसात्याचार इत्यादिरहितो देशः (याज्ञवल्क्यस्मृतिः १/२)। कालः सङ्क्रान्ति, जन्माष्टमीः इत्यादिना पर्व, उत्सव सहिताः दिवसः। उपायः धर्मशास्त्रेण निर्दिष्टकर्मसम्पादनविधिः। द्रव्यम् अन्यजनानां बाधावरोधरहितेन प्राप्तं धनं, प्रेमः,सद्भावः, श्रद्धा सहितेन कृतं दानं, दानं ग्रहणं वाइत्यवस्थायां धर्मस्य लक्षणं स्पष्टं भवति। एवं स्व-आत्मसन्तुिष्टिकर्म,प्रियकर्म, शास्त्रसंबद्धकर्म इति उल्लेखितं वर्तते।

देशे काल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम्।
पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलं धर्मलक्षणम्॥
श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।
सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः आचाराध्यायः ६/७)

राजा रन्तिदेवेन राज्यं,स्वर्गं, मोक्षं च नैव स्वीकृता दुःखीजनानां, दुःखशान्तिहेतोः स्वात्मप्रियधर्मः स्वीकृतः।

न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्ग नपुनभर्वम्॥
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामर्तिनाशनम्॥ (श्रीमद्भागवतमहापुराणम् ९/२१/१२)

शास्त्रसंबद्धं कर्म ये कुर्वन्ति ते धर्मकर्तारः भवन्ति। उक्तं हि यथा:-

न प्रवक्ष्यामि पुरुषं भ्रातककनन्याँश्च पार्थिवान्॥
स्थितो निदेशे ज्ञातीनां योक्ष्ये तत् समुदाहरन्॥ (महाभारत उद्योग पर्व ३/१७)

विष्णुधर्मोत्तरानुसारेण धर्मलक्षणम् एवं वर्तते-

हिंसा त्यागस्तथा सत्यं तीर्थानुसरणं शुभम्।
स्वाध्यायसेवा साधूनां सहवासः सुरार्चनम्॥
गुरूणां चैव शुश्रूषा ब्राह्मणानां च पूजनम्।
इन्द्रियाणां जयश्चैव ब्रह्मचर्यममत्सरम्॥
गङ्गास्नानं हरिहराभ्यर्चनं स्वात्मचिन्तनम्।
ध्यानं नारायणस्यैतत् संक्षेपाद्धर्मलक्षणम्॥ (विष्णुधर्मोत्तरपुराणम् २/२५/६-८)

मनुस्मृत्यनुसारेण धर्म एवं लक्षितः-

धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः।

विज्ञानेश्वरमतेन धर्मः षड्विधः। तद्यथा- वर्णधर्मः, आश्रमधर्मो, वर्णाश्रमधर्मो, गुणधर्मो, निमित्तधर्मः, साधारणधर्मश्चेति। तत्र 'वर्णधर्मो –'ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्जयेदित्यादिः। 'आश्रमधर्मो – 'अग्नीन्धनभैक्षचर्यादिः।' 'वर्णाश्रमधर्मः – 'पालाशो दण्डो ब्राह्मणस्येत्येवमादिः'। 'गुणधर्मः'– 'शास्त्रीयाभिषेकादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिः'। 'निमित्तधर्मो' – 'विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम्'। 'साधारणधर्मः' – 'साधारणधर्मोऽहिंसादिः।' न हिंस्यात्सर्वा भूतानी त्याचाण्डालं साधारणो धर्मः॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः भूमिका, पृ. ११)।

निष्कर्षः

पौरस्त्यवाङ्मये धर्मशास्त्रस्य स्थानं विशिष्टतमं वर्तते। आलेखेऽस्मिन् धर्म एव धर्मशास्त्रत्त्वं धर्मसामान्यलक्षणमिति विचार्य तस्य विमर्शत्वे सति धर्म एवं धर्मशास्त्रस्य आवश्यकत्वमित्यपि विवेचितम्। ततो गुणदोषभिन्नत्वे सति अस्य अपरिहार्यता एवं धर्मः,धर्मशास्त्रस्य अभावे सति किम् भवति ? अस्य कर्मत्वमित्यपि धर्मलक्षणं सम्यक् प्रकारेण विवेचितम्। मानवीयजीवनस्य यथार्थचित्रणेनास्य धर्मशास्त्रानि पाठकजनानां,अनुयायिनानां कृते प्रियतमानि सन्ति। वेदानां रक्षार्थं यज्ञसम्पादनार्थं धर्मशास्त्रमध्येयम्। अर्थात् धर्मशास्त्रं अध्ययेनेन वेदरक्षापि भविष्यति,मानवजीवनस्य सारमपि प्राप्यते। पौरस्त्यवाङ्मये आर्षसंप्रदायानुमताविद्या विद्यास्थानमितिपदेनाप्यभिधीयत इति प्रसिद्धम्। तानि च विद्यास्थानानि अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥ (महाभारतम् १.६६.७) इति प्रसिद्धानि चतुर्दशसंख्यकानि विद्यास्थानानि ऋषिभिः परिगणितानि। अतः धर्मशास्त्राध्ययनं विना विद्यासिद्धिः नैव भवति। आचारो विषयस्य साङ्गोपाङ्गस्वरुपेण प्रतिपादनं यः शास्त्रः करोति तस्य नामः धर्मशास्त्रः इति।धर्मशास्त्रेषु धर्मो द्विविध कथितः। वैदिक धर्मः स्मार्तधर्मश्चेति। वैदिकधर्मत्वेबहुदेववादी यज्ञ एव प्रधानधर्मः आसीदिति वेदविदो वदन्ति। यज्ञसंस्था तेषां धर्मस्याविभाज्यमङ्गमिति मन्यते। यत्र वैदिकमन्त्राणां प्रयोगेणैव यज्ञसम्पादनं विधीयते। स्मार्तधर्मोषड्विधो निगदितः। ते च यथा :-वर्णधर्मः,आश्रमधर्मः,वर्णाश्रमधर्मः,गुणधर्मः, निमित्तधर्मः,साधारणधर्मश्चेति। अतः एतद् गुणविशिष्टधर्मप्रतिपादकं शास्त्रमेव धर्मशास्त्रम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, (ई. १९६९) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस, १।

उपाध्याय काशीनाथ, *धर्मसिन्धुः*, (ई. २००५ फरवरी), बम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन।

कमलाकरभट्टकृतेनिर्णयसिन्धौ, (२००१) नारायण राम आचार्य काव्यतीर्थ इत्यनेन निरपव्यादिभिरलंकार संस्कृत, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

गौतमधर्मसूत्राणि, (२०२३), वाराणसी : चौखम्वा संस्कृतसिरीज अफिस ।

चूडोपनयन विधि :, (२०४८), वाराणसी : बम्बई पुस्तकल भवन, कचौडी गली ।

दैवज्ञवाचस्पति श्रीवासुदेवः, (१९८३), *पराशरस्मृति*, वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन ।

दैवज्ञनारायण, (ई. २०००), *मुहूर्तचिन्तामणि*, पीयूषधारा व्याख्या, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

दैवज्ञनारायण, (२००९), *मुहूर्तमार्तण्डः* वाराणसी : चौखम्वा विद्याभवन ।

पराशरस्मृति माधवचार्यकृता पराशरमाधवीय संहिता, (२०२३), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरीज अफिस।

पारष्करगृह्यसूत्रम्, मुम्बई : गुजरातीमुद्रणालयाधिपति।

बृहदारण्यकोपनिषद् (सं २०२९), (सानुवाद शाङ्करभाष्यहित:), गोरखपुर : गीताप्रेस ।

भट्टकुल्लुक, (ई. १९८३), *मनुस्मृतिः* वाराणसी : मोतिलाल वनारसीदास।

श्रीमद्भागवद्गीता (२०६६), गोरखपुर : गीताप्रेस।

श्री माधवचार्य, (१९८३) *जैमिनीयन्यायमाला स्वमीशैलाभिजनः* एवाभिनाथार्यः वम्वई ।

श्रीमहर्षि वौधायन (२०४७), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
श्रीमहर्षि याज्ञवल्क्य, *याज्ञवल्क्यस्मृतिः*, विज्ञानेश्वरमिताक्षराव्यख्याः दिल्ली : चौखम्वा संस्कृत प्रतिष्ठान।
पन्थी, डा. लक्ष्मीकान्त, *हिन्दुसंस्कार परिचय र विमर्श,* काठमाण्डौ : रत्नपुस्तक भण्डार।
महाभारत (सन् १९५१),गोरखपुरः गीताप्रेस।